

Билял Зера Адиль-Гареевна

УДК 811.161.2: 81'367

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ УТВОРЕННЯ ЧАСОВИХ ВІДНОШЕНЬ ЗАЛЕЖНОГО ТАКСИСУ

Постановка проблеми. У структурі тексту будь-якої мови досить складним є визначення таксисних відношень. Це зумовлюється тим, що не всі мовознавці взагалі виокремлюють таксис як функціонально-семантичну категорію. Визначальним у цьому питанні є визначення часового значення дій, їх вираження у тексті за допомогою елементів різночасності або послідовності, які дуже схожі, та значення одночасності. Тому ми виділяємо у творах українських дитячих письменників мовні одиниці, що містять дієслівні конструкції, з метою визначення ядра аспектуально-таксисних ситуацій у їх складі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальними працями у вивченні питання таксису є роботи Бондарка О.В., Шелякіна М.О. [1], Гловінської М.Я, Маслова Ю.С. [5], Булигіної Т.В, Якобсона Р.О. [4]. Вони описали семантику таксису, його функціонально-семантичне поле, дали критерії розмежування залежного й незалежного таксису. Але у літературі не має конкретності щодо значення одночасності або різночасності дій у тексті, виявлення їх лексичних і функціонально семантичних засобів вираження; і досі погляди різних вчених на специфіку цікавих для нас понять є відмінними.

Мета статті: визначити значення часової приналежності предикатів у синтаксичних одиницях, виокремлених з творів українських дитячих письменників ХХ ст. Та сучасних англійських письменників; виявити й зіставити лексико-граматичні, морфологічні й синтаксичні засоби організації висловлювання, які забезпечують вираження одночасності й різночасності дій у тексті.

Пройшло вже декілька десятиліть років з тих пір, як вийшла відома стаття Р.О.Якобсона “Шифтеры, глагольные категории и русский глагол”, у якій, як прийнято вважати, він одним з перших виділив таксис як самостійну окрему лексико-граматичну категорію [4, с.102-103]. Основна специфіка даної категорії, за думкою Р.О.Якобсона, лежить в тому, що “таксис характеризует сообщаемый факт по отношению к другому сообщаемому факту и безотносительно к факту сообщения” (на відміну від часу, що характеризує повідомлений факт відносно до факту повідомлення) [4, с. 102]. Виходячи з визначення, що дав Р.О.Якобсон, дослідники у подальшому почали трактувати категорію таксиса наступним чином:

Семантична категорія таксису визначається як часове відношення між діями у межах цілісного періоду часу, що включає значення усіх компонентів висловлення у вираженні поліпредикативного комплексу. Вираження таксису пов'язано з синтаксичними конструкціями [2, с. 234].

Також Р.О. Якобсон першим виділив два типи таксису: залежний й незалежний [4, с. 103]. Залежний таксис визначається як той, що виражає різні типи відношень щодо незалежного дієслова – одночасність, передування, слідування і т.д. В українській мові залежний таксис виступає конструкцією «дієприслівник+дієслово». Ядро семантики таксису – це значення одночасності/ різночасності. Щодо незалежного таксису – його основу становлять дії, які виражені двома чи більше дієсловами, не залежними один від одного.

Між залежним та незалежним таксисом у складі англійської мови існує структурна відмінність: конструкції залежного таксису завжди мають двучленну структуру – залежний та основний компоненти [1]. В англійській мові функції залежного таксису здійснюються висловлюваннями з дієприкметниковими, герундіальними, інфінітивними зворотами і конструкціями, залежними реченнями [1]. Так як особливістю нефінітних форм дієслова є те, що вони, як правило, виражають деяке суміщення дій в одній часовій площині та здатні виражати значення відносного передування і відносної різночасності, нефінітні форми дієслова у співвідношенні з головним дієсловом-присудком є спеціалізованим засобом вираження відношень залежного таксису [1].

Співвідносним у часі різним «дієслівним діям» дуже часто відповідають різні співвідносні в об'єктивному часі реальні дії, але це можуть бути не тільки дії, а й різні аспекти одного й того ж «позамовного референту».

Але таксис – це не будь-яке часове співвідношення дій. Тут йдеться про таке часове відношення, яке відмінне ознакою цілісності часового періоду, що охоплює даний комплекс дій [2, с. 234-238]. У висловлюваннях із дієсловами, що дієвідмінюються, ця ознака виражається у тому, що дії-компоненти таксисного відношення найчастіше виражаються формами одного й того ж часу. Наприклад: *Посадив дядько високі зелені дерева і розвісив на них небо* [3, с. 303]. У прикладі обидва дієслова виражені минулим часом, dokonаним видом. Але інколи трапляються випадки, коли дієслова виражені різним часом, однак охоплюють єдиний часовий проміжок.

До таксису відносяться як ті, так й інші випадки. Наприклад, у реченні *Вона, як завжди, не поспішаючи, перейшла двір і зупинилася біля джшки з водою* [3, с. 289] - обидві дії пов'язані між собою, причому одна залежить від іншої, тому ми можемо говорити про таксисні відношення.

У випадку, коли одна дія залежить від іншої, ми вводимо поняття «поліпредикативний комплекс» [2, с.260]. Це поняття включає :

- наявність одної та вторинної предикації в конструкціях з дієприслівниками;
- різні типи поліпредикації у складних реченнях і реченнях з однорідними присудками .

У нашому уявленні поняття «таксис» вказує на цілісний період часу, у межах якого передається часове відношення дій.

Таким чином, відношення дій, пов'язаних часовими значеннями, які належать до одного й того ж

цілісного періоду часу, є основою значень таксису та необхідною умовою його реалізації.

Єдність, що утворюють різnorodові мовні засоби даної мови, які поєднані семантикою часових відношень між діями-компонентами поліпредикативних комплексів у межах цілісного періоду часу, являє собою функціонально семантичне поле таксису.

Уявлення таксису як функціонально-семантичного поля дозволяє звести в єдину мовну систему(на основі функціонального принципу) мовні явища, які розглядаються у різних розділах граматики.

Поле таксису співвідноситься з відповідним типом категоріальних ситуацій. Таксисна ситуація – це типова змістова структура, що виражається різними засобами висловлювання, яка а) базується на семантичній категорії таксису і функціонально-семантичному полі, що вона укладає; б) представляє собою той аспект ситуації, яка є в характеристиці часових відношень між діями у межах цілісного періоду часу, що охоплює значення всіх компонентів висловлюваного у вислові поліпредикативного комплексу.

Включення аспектуальних ознак у часові відношення між діями визначає доцільність використання далі поняття «аспектуально- таксисна ситуація». Структура поля таксису визначається відмінністю функцій залежного й незалежного таксису. Відмінність між ними в тому, як ми зазначали вище, що в залежному таксисі представлена залежність другорядного предиката від головного, що виражається у відсутності в другорядного предиката свого власного часового значення. У випадку незалежного таксису немає залежності, бо немає градації предикатів: кожний предикат має свою власну часову віднесеність [2, с. 276].

Ряд вчених, на чолі з Бондарко О.В. вважають, що існують аспектуально-таксисні ситуації з елементами семантики обумовленості і без них. Відмінним в них є те, що перші окрім аспектуально-таксисних значень (одночасність, різночасність), мають ще й додаткові відношення обумовленості між діями, які ускладнюють їх диференціацію. Найчастіше аспектуально-таксисні ситуації з елементами обумовленості позначають послідовність дій у контексті.

Ми будемо розглядати залежний таксис, в основі аспектуально-таксисної ситуації якого лежать дієслово і дієприслівник.

Як ми зазначали вище, відношення у межах таксисної ситуації можуть бути одночасними або різночасними.

Сполучені дії ми вважаємо **одночасними** у тих випадках, коли обидві дії є процесними, тобто виступають у динаміці свого розвитку [2, с.258].

Бувають три типи відношень одночасності (у аспектуально-таксисних ситуацій без елементів семантики обумовленості): одночасність процесів, одночасність другорядного процесу головного цілісного факту та одночасність другорядного результативного стану й головного процесу.

Вираження одночасності яких-небудь дій забезпечується за допомогою морфологічних, лексико-граматичних і синтаксичних засобів організації висловлювання. В українській мові таким засобом може виступати вид дієслова [1, с. 198]. Наприклад, у реченні:

Довгенько йшов полями, обминаючи яри та яруги [3, с. 303].

У нашому випадку другорядна дія виражається дієприслівником недокожаного виду, головна – особовою формою дієслова НДВ. Також головна дія може бути виражена дієсловом ДВ, а другорядна, та, що відбувалася у той же момент, - дієприслівником НДВ, наприклад:

Хлопчисько побіг за нею, намагаючись наступити на хвіст [3, с. 283].

Зустрічаються й приклади, коли і другорядна дія виражена дієприслівником ДВ, і головна дія виражена дієсловом ДВ:

Одного разу я вирішив удосконалити свій спостережний пункт, проламавши в тину щілину [3, с. 308].

Строга відмінність між видовою приналежністю головної та другорядної дій мають місце лише тоді, коли треба чітко визначити «відтінок» одночасності процесів.

В англійській мові одночасність дій найчастіше виражається за допомогою дієприкметника або герундія та вони у більшості випадків займають постпозицію відносно до головного дієслова, наприклад:

I stared at myself, looking for some sign of impending wrinkles in my ivory skin [, p. 3].

“What time will you be at the house?” Alice continued, changing the subject [, p.4].

Головна дія в цих випадках виражена дієсловом у Past Indefinite, залежна – у Present Continuous.

His sister Alice was standing by his side, waiting for me, too [, p.3].

Головна дія виражена дієсловом у Past Continuous, другорядна - у Present Continuous.

Як правило, другорядна дія передається дієприслівником ДВ. У більшості випадків **різночасність** реалізується як передування другорядної дії головній [2, с.261]. За відсутністю спеціальних показників дієприслівник ДВ переміщується у препозицію стосовно до особової форми – порядок предикатів при цьому відображає реальну послідовність дій. Передування може позначатися морфологічно, за допомогою префіксів і суфікса –вши, пор.: *А попоївши, стала така важка, що я й губу донизу опустила* [3, с.329] – у прикладі видно, що дієприслівник має префікс *по-* та суфікс – *вши*, це вказує на передування дії у конструкції.

Отак розбалакавшись, бджілка стала відважнішою [3, с.328].

Англійська мова не багата на морфологічні засоби , морфологічний критерій вираження різночасності дій майже відсутній. Але тут важливе місце займає позиція залежного предиката: якщо він передує головному присудку – то, найчастіше, позначає попередню дію, наприклад:

They were all waiting in the huge white living room; when I walked through the door, they greeted me with a loud chorus of “Happy birthday, Bella!” while I blushed and looked down [, p.8].

Trying to be sneaky about it, I pressed my injured arm against his shoulder, so his cool skin would sooth the burning [, p.17].

В українській мові інколи трапляються випадки, коли передумання передається за допомогою лексичних засобів, таких слів, як: *сперше, спочатку, хвилинку*. Наприклад: *Хвилинку постоявши, я швидко повернувся і пішов до табору* [3, с.332] – слово «хвилинку» в даному випадку грає темпоральну роль, тобто видно, скільки саме часу довелося стояти героєві, ніж повернутися та піти.

Залежно від аспектуального характеру головної дії виокремлюються ситуації передумання, що розглядаються нижче.

1. *Другорядна цілісна дія передує головному цілісному факту*. Значення передумання може поєднуватися з різними смисловими відношеннями між діями, пов'язаними з наслідками передуючої дії. Іншими словами, ситуації передумання конкретизуються залежно від перфектності/неперфектності дієприслівника ДВ [2, с.262].

У конструкціях з неперфектним дієприслівником ДВ передуюча дія не залишає результату, який визначає виконання головної дії. Наприклад: *Прийшовши до загону, упав на воряку і знов перелічив теляток, проте білохвості Горгонки серед них не було* [3, с.332]. Тут ми можемо співвіднести конструкцію з однорідними присудками, пор.: *прийшов до загону і упав на воряку і знов перелічив теляток...*

У конструкціях з перфектно-акціональним дієприслівником між другорядною та наступною діями є конкретний смисловий зв'язок, а саме: суб'єкт у результаті передуючої дії отримує об'єкт або інструмент, що використовується у подальшому: *... і я, насили просунувши голову в дірку, виставив її прямо під літнє гаряче сонце* [3, с.308].

2. *Другорядна цілісна дія передує головному процесу*. У цьому випадку значення передумання часто супроводжується з відношенням одночасності наслідків передуючої дії і головного процесу:

Вреши дід прохнув мою голову, потім схопив палицю і, перегнувшись через тин, уперещив мене по стині [3, с.310].

У випадку, коли ми маємо справу з залежним таксисом, одночасність або різночасність дій не може виражатися синтаксично за допомогою сполучників *аж, як – тільки; тільки, а; пока; як, то й*. Це пояснюється тим, що при залежному таксисі не беруть участь складносурядні та складнопідрядні речення, бо в них предикати не залежать один від одного..

Висновки

1. Аналіз мовного матеріалу показав розповсюдженість відношень одночасності й різночасності, які можуть зближатися між собою, і це доводить про роль невизначеності, «нестрогості» в мовних значеннях таксису.

2. У творах українських дитячих письменників зустрічається майже однакова кількість таксисних ситуацій як із значенням одночасності, так і зі значенням різночасності. В англійській літературі зустрічається більше відношень одночасності, ніж різночасності. Це пояснюється тим, що герундій, найчастіше несе у собі семантику одночасності.

3. В українській мові при творенні відношень залежного таксису головне місце займає вид дієслова та дієприслівника, натомість в англійській при залежному таксисі вид великого значення не має.

4. Також значення має морфологічна сторона явищ, що розглядаються, тобто за допомогою яких суфіксів та префіксів утворені дієприслівники у складі поліпредикативного комплексу. Саме від цього аспекту залежить значення таксисної конструкції: ядро комплексу зі значення одночасності або різночасності.

Джерела та література

1. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук Ляшенко Натальи Александровны
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. 239 с.
3. Теория функциональной грамматики / Под ред. А.В. Бондарко, Т.В. Булыгина, М.А. Шелякина. – Л.: Наука, 1987. – 343 с.
4. Хрестоматія для дошкільнят 5-7 років. – К.: Школа, 2005 – 540с.
5. Якобсон Р.О. В поисках сущности языка //Семиотика – М., 1983 – С.102 - 117.
6. Маслов Ю.С., К основаниям сопоставительной аспектологии - В кн. Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л., 1978. С. 21-103.